

А. С. Бугай

ЗМІЙОВІ ВАЛИ

Збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини

Київ

ДП “Видавничий дім “Персонал”

2011

ББК 63.4(4УКР)я43
Б90

Бібліотека українознавства
заснована 2004 року

Випуск 15

Видання підготовлено Інститутом культурологічних
та етнополітичних досліджень
імені Іларіона Київського МАУП

Керівник проекту проф. **Василь Яременко**
Упорядкування та передмова **Олександрф Бугая**

Бугай, А.С.
Б90 Змійові вали: зб. матеріалів наук.-дослідницької спадщи-
ни / А.С.Бугай; упорядкув., передм. О.Бугая. – К.: ДП Вид.
дім “Персонал”, 2011. – 276 с.: шл. – (Б-ка українознавства;
Вип. 15)

ISBN 978-966-608-973-4

У книзі вперше зібрано науково-дослідницькі матеріали відомого
вченого А.С.Бугая (1905-1988) про Змійові вали - оборонні споруди на
Київщині II ст.до н.е. – VII ст.н.е

Для всіх, хто цікавиться історією рідної землі.

ББК 63.4(4УКР)я43+63.3(;УКР)41я43

© А.С.Бугай, 2011

© О.Бугай, упорядкув., ередм., 2011

© Межрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2011

ISBN 978-966-608-973-4

© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2011



Аркадій Сильвестрович Бугай

З М І С Т

Бугай О.А. Дослідник Змійових валів. Нарис про життя й творчість А.С.Бугая.....

Частина 1 Змійові вали в дослідженнях А. С. Бугая

Змійові вали – літопис землі Київської.....	17
Змійові вали	32
Змійові вали Київщини.....	41
Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини	54
Вали відкривають свої секрети.....	64
[Про] Змійові вали.....	70
В оточенні валів.....	74
Таємниця Змійових валів.....	77
Змійові вали (Довідка в УРЕ).....	80

Частина 2. Краєзнавство в дослідженнях А. С .Бугая

Перепетове поле	83
Китаїв.....	86
Звенигород Київський.....	88
Старий Млынок.....	92
Загадка лютізького пряслиця	95
Слов'яни. Свідчать чужинці	99

Частина 3. Про дослідження А. С. Бугая

<i>В. Антонович.</i> Змійові вали в межах Київської землі.....	104
<i>Л. Ямковий, Б. Бичков.</i> Таємниці Змійових валів	116
<i>Л.Ямковий.</i> Велике близьке. Змійові вали – унікальний пам'ятник старовини.....	119
Загадка Змійових валів	122
<i>Л.Гарасимчук.</i> Вік Змійових валів визначено	123
<i>Л.Ямковий.</i> За віки до Аскольда і Діра. Вік «Змійових валів» встановлено	125
<i>М.Брайчевский.</i> Змійові вали, вам слово	126
<i>М.Леликов.</i> Таємниче тисячоліття	130
<i>В.Хохлочов.</i> По слідах легенди. Гіпотеза про існування водного шляху з древньої Русі в Західну Європу	137
<i>Л.Ямковий.</i> Змійові вали розповідають	141
<i>А.Членов.</i> Вали, що зупинили гунів.....	147
<i>І.Саратов.</i> Прадавні вартіві рідної землі.....	165
<i>І.Саратов.</i> Хто спорудив ці вали?	170
<i>І.Барашков.</i> Вали Траянові і Змійові.....	181
<i>І.Білокінь.</i> Ранок творіння.....	183
<i>М.Кучера.</i> Змійові вали Середнього Подніпров'я.....	191
<i>В.Буча.</i> Нашій державі – понад 2000 років.....	198

<i>В.Озерова.</i> Змійові вали. Сімнадцять років А.С.Бугай присвятив вивченню стародавніх фортифікаційних споруд	200
<i>Л.Настенко.</i> Дослідник Змійових валів	202
<i>В.Чивилихин.</i> Пам’ять. Роман-есе.....	204
Программа краеведческих чтений в Москве в 1983 г. « <i>Тайны Змиевых валов</i> ».....	208
<i>В. Осипчук.</i> Український шліман.....	217

Частина 4.

Додаток 1. В Антонович. Змиевы валы в пределах Киевской земли

Додаток 2. Бібліографія

Науково-популярні публікації А.С.Бугая про Змійові вали
 Наукові та офіційні публікації А.С.Бугая про Змійові вали
 Статті А.С. Бугая з краєзнавства та на інші теми
 Праці А.С.Бугая в галузі математики
 Публікації про дослідження А.С.Бугая
 Про особистість А.С.Бугая
 Основні наукові праці про Змійові вали, якими користувався А.С.Бугай

Додаток 3. Список ілюстрацій

Додаток 4. Іменний покажчик

Додаток 5. Покажчик географічних назв. Населені пункти.

Додаток 6. Покажчик географічних назв. Річки.

Додаток 7. Список умовних скорочень

ДОСЛІДНИК ЗМІЙОВИХ ВАЛІВ

Нарис про життя й творчість А. С. Бугая

Земля Київщини й України досі береже грандіозну за географічними масштабами історичну таємницю – Змійові вали. Це земляні вали оборонного, безумовно, призначення, заввишки майже 8 метрів і завширшки в основі майже 15 метрів, з глибоким ровом із «напільної» сторони. Їхня загальна довжина тільки в Київській області становить понад 800 км. За обсягом робіт, необхідних для їхнього зведення, вали порівнюють і з Великою китайською стіною, і з єгипетськими пірамідами... Досі достеменно не відомо, хто будував ці споруди, що за держава (або різні держави в різні часи) піклувалася їхнім будівництвом, коли їх будували, з якою метою, чи виправдовували вони надії на безпеку тих територій, які вони огороджували, і чому їх у дуже віддалених одне від одного місцях у народі називають однаково – Змійовими?

Дослідження Змійових валів стали основною справою життя Аркадія Сильвестровича Бугая (1905-1988), математика і викладача за фахом. У вузьких колах причетних до справи людей він навіть отримав прізвисько «Змійовик», що, як здавалось, звучало дещо іронічно, а насправді виявилось «почесним званням», громадським визнанням його безперечних досягнень. Як видно із праць Аркадія Сильвестровича, справжніх «змійовиків» серед його попередників було не більше 10, останні працювали десь у 10-х роках минулого століття, а з того часу і аж до кінця 60-х років, тобто до досліджень А.С.Бугая, про цю проблему майже забули, відповідні дослідницькі роботи не проводилися. Відновився інтерес до цієї загадки нашої історії саме завдяки діяльності Аркадія Сильвестровича.

Аркадій Бугай народився 1905 року в м. Борзна. У сім'ї було семеро дітей. Батько - Сильвестр Григорович був десятником Борзнянської козацької сотні. Садиба кілька десятин на березі річки, натуральне господарство середнього достатку. Важка робота

на землі та біля худоби. Нестримний, на генетичному рівні потяг до освіти, до інтелектуальної праці. Дитинство, молодість, зрілі роки припали на буремні, небезпечні роки першої половини ХХ століття. Не життя, а пригодницький роман. Стільки шансів загинути... П'ятеро братів і сестер загинули від хвороб, пошестей, голоду. Молодим помер батько. Дід з материнської лінії, сільський священник, у 1917 р. убитий грабіжниками. Старший брат, репресований за якісь незначні провини перед радянською владою ще юнаком, провів майже все життя у в'язницях і таборах. Мати, що залишилася хазяйкою садиби, «розкуркулена» і змушена була тікати, загубитися в місті, бо таких висилали до Сибіру. Тавро «куркульського» походження та брата репресованого все життя залишалося постійною загрозою, особливо небезпечною в роки «воєнного комунізму», колективізації та нищення української інтелігенції. Життя було постійною боротьбою за виживання – втеча від своїх коренів, переїзди з місця на місце, відсутність будь-яких коштів, близьких людей, потреба здобувати освіту і водночас смертельно небезпечні хвороби.

Мобілізований на початку війни до лав Радянської армії, якимось чудом уцілів у воєнні роки.

Потяг до освіти, до інтелектуальної праці в юнацькі роки був непереборний. Тоді серед молоді модним був лозунг: «Хазяїн своєї долі» (зараз кажуть – «Зроби себе сам»). Але у якій галузі працювати? Природний хист визначено: історія. Але й було розуміння смертельної небезпеки такого вибору для «розкуркуленого».

Старше покоління пам'ятає пізні, відносно ліберальні часи СРСР, коли колеги-історики переписували свої дисертації після кожного «історичного» пленуму ЦК КПРС. У попередні, м'яко кажучи, «менш ліберальні» часи розмова була коротка: табори, фізичне знищення. Тому треба було вибирати фах найменш політизованої інтелектуальної діяльності. Такою в ті далекі часи видавалася математика, до якої теж були здібності. Звичайно, така мотивація вибору нині викликає посмішку, бо тоді навіть найсміливіші фантасти, футурологи і сов'єтологи не могли передбачити, що через деякий час і математична дисципліна кібернетика (а також інші науки, що не стосуються до політики, – квантова механіка, хімія, генетика) виявиться «буржуазною», а відповідні фахівці стануть «ворогами народу». Але вибір зроблено, а історію відкладено до кращих часів.

Аркадій Бугай, долаючи всі перешкоди, здобув-таки вищу освіту і став викладачем математики в школі. Після війни працював на кафедрі методики викладання математики Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (нині Київський педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Викладав,

займався науковою роботою, опублікував багато статей з методичних питань та захистив кандидатську дисертацію, причому тема її дещо випередила свій час, бо була присвячена науковій організації праці, що стала модною через десяток років.

Видав «Словник математичних термінів» та «Словник видатних діячів у галузі математики», що був перевиданий та перекладений російською і навіть японською мовами. Слухачам запам'ятався як блискучий лектор і оратор. Закінчив свою трудову кар'єру в педінституті у скромному ранзі доцента, але уже як добре відомий дослідник Змійових валів.

Особистим захопленням у галузі математики була «велика теорема Ферма» (не існує таких двох цілих чисел, сума N -их ступенів яких дорівнювала б N -ому ступеню якогось цілого числа). Він займався цією проблемою все життя. Зазвичай, вважалось, що доведення теореми Ферма – така ж безнадійна справа, як і побудова вічного двигуна (математиків, що займалися цією проблемою, називали «фермістами»). Але це не так. Теорема Ферма була недавно доведена з використанням сучасних математичних підходів і технічних засобів. На жаль, Аркадій Сильвестрович не дожив до цього часу. Однак між теоремою Ферма і вічним двигуном, справді, виявилася певна близькість.

Батько Аркадія Сильвестровича, козак Борзнянської сотні і хазяїн селянської садиби, насправді мав потяг до інтелектуально-інженерної діяльності і наполегливо намагався побудувати вічний двигун! Аркадій Сильвестрович розповідав про таємничі циліндри таї конуси з картону, що їх його батько конструював у клуні. Отже, потяг до виходу за межі повсякденного буття спадковий, записаний у генетичному кодї?

Потяг до історії, яка стала його захопленням, природна цікавість і врешті випадок вивели його у 50-х роках і на проблему Змійових валів «Учора я з донькою гуляв на валах.», – якось почув він від свого колеги. У 1958 році вперше піднявся на один із Змійових валів, що поблизу станції Корчі. Побачивши власними очима ці грандіозні споруди, він захотів дізнатися про них більше. Аркадій Сильвестрович з'ясував, що у дореволюційних історичних журналах були опубліковані нечисленні дослідження валів кількох відомих українських істориків, а після революції ця проблема була фактично забута. Він збагнув значення та актуальність цієї проблеми. Спочатку за літературними даними, знайшов кілька валів поблизу Києва.

Вже при перших спробах простежити їхнє розташування помітив, що описи валів у попередників неповні, часто помилкові, що є ще не описані ділянки валів. Це було схоже на відкриття нової, ще не дослідженої щодо розташування валів землі! Земля навколо Києва виявилася справжньою terra incognita! Тому очевидним було і

перше завдання, що виникає у вивченні нової території: намалювати її карту, зробити повну схему розташування всіх валів на цій території.

Таке завдання не легке, особливо для аматора, який має обмежені кошти (заробітна плата доцента, а згодом пенсія), не має власного авто, не має можливості отримати будь-яку сторонню підтримку. Але була власна енергія та відчуття того, що натрапив на проблему, вивчення якої стане основним здобутком життя.

Як організувати дослідницькі експедиції аматорові-істориків? У ті далекі часи був модним «туризм вихідного дня». Автомобілів у людей не було, садово-дачних ділянок теж майже ні в кого не було, тож молодь у вихідні дні гуртувалася з рюкзаками та палатками і поїздами-електричками та рейсовими автобусами виїжджала в мальовничі місця Київської області. Звичайно, це був не пікнік на одному місці, а похід на кілька десятків кілометрів із пункту А в пункт Б, з ночівлею, вогнищем і піснями біля вогнища. Незабутні часи! Маршрут теж вибирали зі смаком. В Аркадія Сильвестровича виникла ідея: використати цю вже добре відпрацьовану схему і поєднати розважальні туристичні походи з дослідницькими експедиціями.

Одного разу після лекції на фізико-математичному факультеті Київського державного педінституту Аркадій Сильвестрович запропонував усім бажаючим взяти участь у поході по Змійових валах. Оголошення про похід було також вивішене на факультеті. Аркадій Сильвестрович любив згадувати цей текст: «Добровільне дослідне товариство запрошує на роботу ентузіастів – археологів, істориків, топографів, фотографів, туристів, гітаристів, гумористів, кашоварів». Умова участі – любов до рідної землі. Ідея виявилася геніальною! Так і «легалізувалася» дослідницька робота аматора-археолога.

Бажаючих виявилось вдосталь. І перший похід у квітні 1968 р. започаткував багаторічне дослідження Змійових валів студентськими гуртами, склад яких постійно мінявся, а керівник експедиції крок за кроком реалізував свій стратегічний план вивчення всіх валів Київщини. Студенти-туристи вихідного дня виявилися і допитливими істориками-аматорами, а приємна мандрівка ставала ще й цікавою науковою експедицією.

Організація дослідницьких походів потребувала певних зусиль і витрат. Кошти на дорогу, харчування, спеціальне обладнання – з власної кишені, як у всіх аматорів. Слава богу, дружина Варвара Максимівна, співчувала захопленню чоловіка, підтримувала його і не заперечувала проти витрат з сімейного бюджету.

Серйозною проблемою аматорів були карти місцевості. В ті часи всі вони були втаємниченими, а спроби самостійно скласти

карт трактували як антидержавну діяльність. Це нині в кожному газетному кіоску лежать детальні карти-двокілометрові Київської області, у 60-х роках минулого століття і карти з масштабом 1 до 1000000 були засекречені і зберігалися у «спецхранах», копіювальні апарати стояли у броньованих спецприміщеннях під охороною. Виручала лиш неабияка природна здатність орієнтуватися на місцевості, просторова інтуїція. Вона у Аркадія Сильвестровича була видатна. А карти для нанесення досліджених ділянок валів малював вручну. Ці карти досі зберігаються у сімейному архіві.

Основні досягнення А. С. Бугая в дослідженні Змійових валів.

Найважливіші - складання повної і достовірної карти розташування валів у Київській області (опублікована в Українській радянській енциклопедії) на основі власних спостережень та використання деревного вугілля знайденого в основі валів для датування початку їх побудови радіовуглецевим методом. Зроблено висновок про те, що найбільш ранні із досліджених ним валів збудовано в II ст. до н. е., найбільш пізні – у VII ст. н. е.

Серед його здобутків чітко сформульоване визначення системи оборони стародавніх земель, у якій вали були лише однією складовою, що доповнювала природні перешкоди: ріки, болота і яри. Аркадій Сильвестрович переконався в цьому завдяки власним спостереженням. Саме це дало підстави поєднати окремі відрізки валів, які раніше видавалися безсистемно розкиданими, у систему кругової оборони певної території. Цієї системи не розгледіли його попередники, оскільки більшість із них не проводила польових експедицій і користувалася писемними джерелами.

Аркадій Сильвестрович запропонував методику трасування зруйнованих часом та розораних валів за допомогою спостереження за характером і кольором ґрунту та рослинності на можливій трасі валу. Звичайно, для цього доводилося проводити спостереження у різні пори року, зокрема ранньою весною.

Він сформулював гіпотезу про походження загальноприйнятої народної назви валів. Вона базувалася на тому, що основними ворогами осілих народів були кочові племена, які в ті часи мали родові символи у вигляді драконів. Для слов'ян дракон і був змієм. Ці символи могли бути зображені на щитах та знаменах. Напад таких ворогів і був нападом змія. У легендах про богатиря (один з варіантів – це Кирило Кожум'яка) також сказано, що «Змій» довго гнобив народ і вимагав данину у вигляді дітей та найкрасивіших дівчат, яких він з'їдав. Це також метафора того, що компонентом данини загарбникам було постачання рабів. Молодь і діти були найцінніші. Про торгівлю рабами, найчастіше це були військовополонені, є й інші свідчення. Жвава торгівля «скіфів» із римлянами у перші століття нової ери, про що свідчить величезна кількість скарбів римських монет тих часів на території України, і

Київщини зокрема, базувалася не тільки (а можливо, і не стільки) на природних ресурсах і землеробських продуктах (зерно, мед, шкіра), а й на торгівлі людьми. Дуже правдоподібним видається припущення Аркадія Сильвестровича про використання військовополонених (рабів) для будівництва валів і нашими предками. Справді, Кирило Кожум'яка, перемігши Змія, запряг його у величезний плуг і примусив проорати гігантську борозну, яка і стала тим самим «Змійовим валом». Із гіпотезою А. С. Бугая про використання військовополонених-рабів для будівництва валів погодився відомий історик Б. А. Рибаків.

Існує чимало цікавих спостережень Аркадія Сильвестровича про зв'язок валів і городищ, конструкції валів у різні епохи. Його увагу привертало так звані «глибокі дороги». Він сформулював гіпотезу про водний шлях із Древньої Русі в Європу й описав його можливу трасу. Цікавими були також висновки, зроблені дослідником про будівників цих споруд. Він не раз підкреслював, що будівництво таких споруд було під силу тільки могутній державі, тобто ще до Київської Русі існувала велика і сильна держава.

Уваги заслуговує також вперше зроблене саме ним припущення, що на території нинішньої Київської області і найближчій території можливо, було кілька держав, оскільки простежується кілька систем із круговою обороною.

Треба згадати відносини вченого з офіційною наукою. Коли Аркадій Сильвестрович накопичив досить нових даних, він вирішив довести цю інформацію до відома істориків і археологів. 14 січня 1971 р. його запросили зробити доповідь «Один із давніх оборонних рубежів Київщини в межиріччі Ірпеня – Тетерева» на науковому засіданні у відділі слов'янської та середньовічної археології України в Інституті археології АН УРСР (директор інституту – відомий історик і археолог П. Толочко). Тут його слухали провідні історики й археологи. Відділ схвалив доповідь, вчені висловили аматорові подяку за тривалу самовіддану працю; було домовлено розробити заходи для майбутнього комплексного вивчення валів і клопотатися про те, щоб узяти цю визначну пам'ятку минувшини під державну охорону. Ця підтримка дала йому змогу опублікувати дві статті в Українському історичному журналі.

З батькових розповідей у мене склалося враження, що деякі археологи були дещо зачеплені тим, що прогавили цю проблему. Виступи Аркадія Сильвестровича спонукали археологів повернутися до наукових досліджень Змійових валів. Тоді розпочав свої дослідження М. П. Кучера. Згодом він опублікував єдину поки що монографію з цієї проблеми «Змиевы валы Среднего Поднепровья» (1987). М. П. Кучера з повагою ставився до результатів досліджень Аркадія Сильвестровича. У книзі він

посилається на них і дискутує з попередником (сторінки 7-8, 12, 14-15 вказаної монографії).

Про дослідження А. С. Бугая схвально висловлювалися також історик Б. А. Рибаків (академік і найавторитетніший історик тих часів), відомий український історик Ф. П. Шевченко, археологи П. Толочко, М. Брайчевський, В. Даниленко.

Аркадій Сильвестрович був чудовим лектором. У 60-70-х роках він як лектор користувався великою популярністю і безліч разів виступав із розповідями про Зміїві вали на запрошення різних наукових академічних інститутів та інших установ, товариства «Знання», Товариства охорони пам'яток історії та культури, Будинку вчених тощо. Часто свій виступ перед молодіжною аудиторією він розпочинав із запитання: якою мовою, російською чи українською, вам розповідати? Як правило, слухачі одностайно відповідали: „а нам байдуже”. Аркадій Сильвестрович тоді казав: «А це дуже погано, що вам байдуже, що ви так ставитеся до рідної мови», і, звичайно, і розповідав українською мовою, хоча чудово викладав і російською, коли було треба. І це – за радянських часів, коли бути патріотом (український патріотизм називався «українським націоналізмом») було небезпечно.

Аркадій Сильвестрович був не просто патріотом, а «дуже вже великим патріотом». Саме так сформулював свій висновок чільний високопосадовець після розмови з А. Бугаєм, якої той домагався, щоб отримати якусь офіційну підтримку. Саме така оцінка з натяком на певну дозу «українського націоналізму», мабуть, і зумовила відсутність офіційної підтримки досліджень Аркадія Сильвестровича. Справді, результати його досліджень свідчили про, принаймні, двотисячолітню історію ранньослов'янської державності і дещо суперечили офіційним поглядам на історію Києва і Київщини. Справа в тому, що вже тоді влада розмірковувала над офіційним фіксуванням віку Києва. Святкування ювілею міста за радянських часів давало значні дивіденди керівництву та чиновництву. З одного боку, Київ, безумовно, – древнє місто, але водночас його вік не повинен дратувати найвище керівництво. Тому, на мою думку, і було прийнято (спочатку на найвищому рівні українського керівництва а згодом погоджено, тоді це було обов'язковим, у Москві) рішення про те, що Київ засновано 1500 років тому. Оскільки результати досліджень Аркадія Сильвестровича не узгоджувалися з таким датуванням, то краще було їх не афішувати. Позиція Аркадія Сильвестровича полягала в тому, що Києву щонайменше дві тисячі років (один раз він навіть написав 2700 років).

Історичні джерела про давньослов'янські землі та власні багаторічні дослідження велетенських споруд на них дали підстави Аркадію Сильвестровичу стверджувати про високий рівень

розвитку суспільства, що побудувало їх, його інженерні та військові знання і, врешті, про існування могутньої слов'янської (або праслов'янської) держави задовго до літописних часів. Усі ці переконання утверджували його патріотизм. Про це написано есе «Слов'яни. Свідчать чужинці».

Дослідження Змійових валів ставали популярними. У грудні 1974 р. Аркадій Сильвестрович був запрошений виступити на державному телебаченні. Київська кіностудія документальних фільмів зняла науково-популярний кінофільм «Таємниця Змійових валів» (1978 р.) з його участю.

Вершиною громадського визнання досягнень Аркадія Сильвестровича у дослідженні Змійових валів за його життя було, мабуть, запрошення виступити з чільною доповіддю на спеціальних читаннях «Тайны Змиевых валов», що були організовані «Всероссийским Обществом охраны памятников истории и культуры» у Москві в грудні 1983 р. У буклеті програми «Читань» (копія буклету наведена у Додатку 15) надруковано вельми схвальні оцінки його внеску провідним радянським істориком академіком Б. А. Рибаківим, членом-кореспондентом АН УРСР Ф. П. Шевченком, публіцистом Іваном Білоконем та письменником Володимиром Чивіліхіним.

Аркадій Сильвестрович мав хист до літературно-публіцистичного писання і опублікував у науково-популярних виданнях та газетах нариси про свою діяльність. Про його пошуки писали журналісти. Він дуже часто виступав із розповідями про свої дослідження. Його постать дотепер досить популярна серед людей, які цікавляться історією своєї країни. На сторіччя від дня народження (у лютому 2005 р.) Аркадія Сильвестровича пом'янули не тільки його родичі.

Досі його роботу неперевершено: карта Змійових валів, складена ним на основі власних спостережень, залишається найбільш повною.

Внесок Аркадія Сильвестровича в розкриття таємниць нашої древньої історії впливав не тільки на істориків і журналістів, а й на письменників та поетів. Відомий російський письменник Володимир Чивіліхін у романі-есе «Пам'ять» висловив своє ставлення до цих досліджень такими словами: *«...давайте на хвилю зупинимось...і вклонимось київському математикові Аркадію Сильвестровичу Бугаю за його двадцятилітню працю... лише в наш час А. С. Бугай розпочав вивчення незвичайної системи охорони створеної „скіфами”-землеробами, які... були предками східних слов'ян...»*

А поет Володимир Осипчук в збірнику „Вістина” написав:

*...В думній куряві –
Дніпро блакитний,*

*Неозорий степ,
Могили риті –
Український Шліман
Із божим прізвищем – Бугай –
Розгадує віки, мов
Рентгенівський знімок, –
Бог Україну обійшов
Із краю в край...*

Олександр Бугай

ВІД УПОРЯДНИКА

Аркадій Сильвестрович залишив повний список своїх публікацій. Його публікації та інші матеріали збереглися в сімейних архівах.

Матеріали у цьому збірнику поділено на такі частини:

1. Змійові вали в дослідженнях А. С. Бугая;
2. Краєзнавство в дослідженнях А. С. Бугая.
3. Інші автори про дослідження А. С. Бугая та про Змійові вали .

4. Додатки

Деякі публікації А. С. Бугая іноді повторювалися в різних джерелах, тому у збірнику наведено ті з них, що краще ілюстровані або останні варіанти текстів, враховуючи можливі незначні вдосконалення, що з'являлися з часом.

Назви деяких статей (наприклад, «Змійові вали») неодноразово повторюються у різних видання, але зміст щоразу адаптувався відвідо до профілю видання, змінювався, і тому такі статті подано як окремі.

У розділі 3 представлено матеріали інших авторів про Змійові вали та про дослідження А. С. Бугая. Стаття В. Антоновича „Змійові вали в межах Київської землі” є одним з найкращих оглядів результатів досліджень попередників Аркадія Сильвестровича, на які він спирався, вона дуже цікава сама по собі і суттєво доповнює враження читача про Змійові вали та їх проблематику. Вміщено деякі публікації журналістів про Змійові вали, написані під впливом спілкування з Аркадієм Сильвестровичем і спільних екскурсій по валах. Статтю археолога М. Брайчевського «Змійові вали, вам слово» було опубліковано в журналі «Знання – сила» разом із статтею Аркадія Сильвестровича «Вали відкривають свої секрети». Ці дві статті доповнюють одна одну. Витяги з монографії М. П. Кучери „Змійові вали Середнього Подніпров'я” демонструють використання археологом-професіоналом результатів досліджень А. С. Бугая та полеміку з ним. Стаття В. Буча полемізує з деякими висновками М. П. Кучери про результати А. С. Бугая і повідомляє, що в інтерв'ю газети „Вечірній Київ” П. П. Толочко заявив про суттєву зміну точки зору М. П. Кучери стосовно часу побудови валів, а саме, що вони будувалися й раніше XI ст. (нажаль, саме інтерв'ю не вдалося розшукати). В інших матеріалах розділу наведено оцінки результатів досліджень А. С. Бугая відомими вченими і письменниками. Розділ 3 завершується копією буклета-програми краєзнавчих читань «Тайны Змиевых валов», що були проведені у Москві в 1983 р. і досі залишаються єдиним представницьким тематичним форумом з цієї проблеми. Цей буклет цікавий зокрема

підбіркою висловлювань відомих істориків і археологів про проблему Змійових валів загалом та оцінкою доробку А. С. Бугая. У підготовці буклета приймав участь відомий російський художник Віталій Лук'янець, який намалював дуже вдалий портрет А. С. Бугая.

Матеріали, що видано російською мовою, в збірнику публікуються у перекладах Олександра Бугая на українську.

У Бібліографії наведено списки публікацій А. С. Бугая, а також публікацій, де використано результати його досліджень, та основних публікацій його попередників, на які він посилався.

Олександр Бугай

